

УДК: 930.22:94(477.7)"18/19"

Т. С. ВОДОТИКА*

**ФАБРИЧНА ІНСПЕКЦІЯ В ЦДІАК УКРАЇНИ
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПІДПРИЄМНИЦТВА
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Розглянуто структуру та особливості аналізу матеріалів фабричної інспекції для вивчення культури підприємництва у містах України. Відзначено специфіку формування та методик опрацювання таких джерел. Наголошено на необхідності комплексного підходу до аналізу та обробки як опублікованих, так і архівних матеріалів фабричної інспекції.

Ключові слова: фабрична інспекція; звіт; статистика; скарги; міста підросійської України.

Сучасна історіографія стверджує існування двох протилежних груп у промисловості – робітників та підприємців. Але перехід до досліджень історії підприємців протягом останніх десятиліть вивів з поля зору іншу сторону – робітників. Аналіз відносин між цими групами може бути більш продуктивним, аніж вивчення кожної з них окремо.

За радянських часів матеріали фабричної інспекції використовувались виключно для ілюстрації боротьби робітничого класу за свої права та реакційності буржуазії, важкості умов праці та неминучості революції. Нині варто переосмислити як робітничу історію, так й інформаційний потенціал джерел, які традиційно використовувались під час її вивчення. Матеріали фабричної інспекції – з-поміж них.

Документи фабричної інспекції як опубліковані, так і ті, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву, м. Київ (далі – ЦДІАК України), належать до матеріалів діловодства, виникли під час діяльності системи центральних і місцевих органів управління та державних установ і відомств, які повинні були контролювати економічну діяльність підприємців (циркуляри та постанови канцелярії губернаторів, губернських правлень та присутствій, міських дум, повітових управ, фабричних інспекторів, статистичних комітетів тощо)¹.

Фонди фабричної інспекції в ЦДІАК України не є terra incognita для українських істориків. За радянської доби було зроблено кілька оглядів матеріалів фонду, вивчались документи з історії робітничого та революційного рухів². Упередженість щодо ролі фабричної інспекції та навіть джерелознавчої цінності її матеріалів мінімізує значення цих

* *Водотика Тетяна Сергіївна* – архівіст I категорії ЦДАВО України, аспірантка Інституту історії України НАН України.

студій. То ж вивчення фондів фабрично-заводської інспекції в Україні лише починається. Поки що їх розглядають у контексті ширших джерелознавчих студій. Так, В. В. Крутиков розглянув у комплексі джерела, що утворилися в результаті діяльності різних установ: фабричної інспекції, окремих департаментів Міністерства торгівлі та промисловості, представницьких організацій підприємців та земств (аналіз джерел земської статистики у галузі промисловості зустрічається вкрай рідко)³.

Російська історіографія більш обширна. Так, дослідження І. Ю. Ташбекової присвячене правовому регулюванню діяльності фабричної інспекції. Автор наголошує на тому, що справжнім завданням інспекції було створення ілюзії турботи уряду про робітників, заспокоєння замість реального вирішення проблем, оскільки бракувало реальних механізмів впливу на підприємців. Правозастосовна діяльність інспекторів була ускладнена нерозвиненістю законодавчої бази, а це вело до невиконання фабричного законодавства в цілому і ставило під сумнів ефективність власне інституту фабричних інспекторів⁴. Ролі фабричної інспекції у впровадженні та реалізації трудового законодавства на теренах імперії належить розвідка С. Р. Глазунова. Автор визначає фабричну інспекцію як виконавчий за своєю суттю орган із впровадження нових законів на фабриках та заводах імперії, гвинтик механізму реалізації трудового права⁵.

Найбільш повне та ґрунтовне дослідження належить Ю. Володіню. У кандидатській дисертації, а згодом і у монографії було проаналізовано інституційну еволюцію фабричної інспекції, її посередницьку діяльність, зображено просопографічний портрет фабричних інспекторів, уведено у науковий обіг динаміку зростання скарг робітників, обґрунтовано роль інспекції як державного механізму правового регулювання взаємодії робітників та підприємців⁶. Вивчення ж діяльності фабричної інспекції на території українських губерній лише починається.

Усвідомлення, а відтак і регулювання процесів суспільного та економічного розвитку або запізнювалось, або стикалось з ідеологічним несприйняттям змін у верхах влади. Інструменти для соціально-політичного маневрування були відсутні. Поглиблення диференціації у суспільстві сприяли зростанню протиріч у відносинах працедавця та працівника. Ці протиріччя особливо виявились у промисловості. Конфлікти на підприємствах потребували довготривалої попереджувальної стратегії. Для таких потреб і була створена у 1882 р. фабрична інспекція у складі кількох округів, серед них – Харківський та Київський фабричні округи.

Наголосимо, що, попри численну критику, фабрична інспекція залишалась чи не єдиним органом нагляду за збереженням законності у відносинах між підприємцем та його робітниками у промисловості. Фабрична інспекція була механізмом упровадження норм законодав-

ства у відносинах між підприємцем та робітником, інструментом регулювання неминучих конфліктів.

Формально регулювання трудових відносин у Російській імперії бере початок із 1835 р. від Височайше затвердженої думки Державної ради “Об отношениях между хозяевами фабричных заведений и рабочими людьми, поступающими на оные по найму”. Фактичні ж зрушення намітились на початку 1880-х рр.

Основу інституту фабричної інспекції заклали три закони: “О малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах” (1.VI.1882 р.), “О школьном обучении малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах и о фабричной инспекции” (12.VI.1884 р.) та “О найме рабочих на фабрики, заводы и мануфактуры и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих” (3.VI. 1886 р.). Подальше розширення повноважень та територій, підзвітних інспекції, зафіксоване в законах “О преобразовании учреждений фабричной инспекции и губернских механиков” (14.III.1894 р.), “О распространении на некоторые губернии правил о надзоре за заведениями фабрично-заводской промышленности и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих, а также об издании нового штата фабричной инспекции” (2.VI.1897 р.) та “О некоторых изменениях устава о промышленности и об утверждении положения о главном по фабричным и горнозаводским делам присутствии и дополнительных штатов департамента торговли и мануфактур, фабричной инспекции и окружной фабричной инспекции” (7.VI.1899 р.). У практиці фабричні інспектори керувались спершу “Инструкцией чинам фабричной инспекции по надзору за исполнением постановлений о малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах” (19.XII.1884 р.), а надалі статтями “Наказа чинам фабричной инспекции” (два видання 11.VII.1894 і 11.II.1900 р.)⁷.

В історії фабричної інспекції можна виокремити три етапи, позначені зміною її структури та повноважень:

1) 1882–1893 рр. – становлення інституту, коли фабричні інспектори знайомились із промисловістю своїх регіонів, напрацьовували практики перевірок, санкцій, посередницької діяльності;

2) 1894–1904 гг. – етап реформування фабричної інспекції, перетворення її на реальний механізм участі держави у фабрично-заводському житті, встановлення постійного нагляду за дотриманням законодавства на підприємствах;

3) 1905–1914 гг. – своєрідна перевірка ефективності фабричної інспекції в роки революційних потрясінь та після них⁸.

Компетенція одного дільничного інспектора поширювалася на кілька повітів, у межах губернії, залежно від її промислових потужностей, зосереджувалося три-п'ять інспекторів, котрі підпорядковувалися старшому фабричному інспекторові. Кілька губерній об'єднувалися у

фабричний округ на чолі з окружним інспектором. Українські губернії об'єднувались у два округи – Київський та Харківський. До Харківського округу належали всі губернії Лівобережжя, а з 1899 р. Полтавська та Чернігівська губернії перейшли до Київського фабричного округу. У складі останнього були всі інші губернії – Київська, Херсонська, Волинська та Подільська.

Найбільш популярними серед дослідників та найбільш доступними є щорічні звіти фабричних інспекторів. Уперше опублікували свої звіти інспектори І. Янжул та П. Песков⁹. Після цього з'явилися звіти усіх 9 інспекторів першого призову, які висвітлювали діяльність інспекції у 1885 р.¹⁰ Наголосимо, що інформативна цінність звітів інспекторів за 1885 р. залежить від бажання інспектора деталізувати дані. Наприклад, обсяг текстової частини звітів інспекторів Харківського округу та Віленського відрізняється у кілька разів. Крім того, основна увага у цих звітах приділена темі захисту прав неповнолітніх. На другому місці – тема охорони здоров'я робітників. Вузькість прав та обов'язків інспекції у той час зумовила інформативну цінність звітів. Утім, особисті враження, які часто трапляються у текстових частинах, є безцінними під час аналізу загальної атмосфери взаємин робітника та підприємця у 1880-ті рр.

Систематична публікація результатів нагляду фабричної інспекції почалась 1902 р., коли вийшов друком “Свод отчетов фабричных инспекторов за вторую половину 1900 года”. Опубліковано узагальнені “Своды отчетов фабричных инспекторов” за 1900–1913 рр., що є доступними на сайті історичного факультету Московського державного університету імені М. В. Ломоносова¹¹.

В аналітичних статтях збірок відображені усі аспекти функціонування інспекції. Попри часткову зміну програм за 1900–1914 рр. (час виходу “свода отчетов...”) та нівелювання регіональних та інших відмінностей через узагальнені статистичні дані, унікальність цього джерела не підлягає сумнівам.

На кожному ієрархічному рівні (від губернського до окружного) відбувалося узагальнення даних. Найбільш інформативними є звіти старших фабричних інспекторів. Вони відзначаються значним рівнем збереженості і є достатньо деталізованими, щоб виокремити з них інформацію про деякі підприємства.

Показовим є порівняння “Сводов...” фабричних інспекторів кінця 1880-х рр. (так званого першого призову) із звітами початку ХХ ст. Перші були вельми емоційними, пересипаними суб'єктивними оцінками, яскравими деталями. Звіти початку ХХ ст. більш офіційні, лаконічні, але в цілому обсяг інформації зростає.

В архівах зберігаються неопубліковані звіти, матеріали статистичного обліку, справи окремих порушень, навіть подорожні журнали. Зокрема, у ЦДІАК України зберігаються матеріали окружного фабрично-

го інспектора Харківського фабричного округу (ф. 2090) та окружного фабричного інспектора Київського фабричного округу (ф. 575). Аналіз збереженості та вмісту фондів проведено ще за радянських часів. Визначення ж інформативної цінності матеріалів є тенденційним та однобічним. Не можна заперечити виокремлення таких тематичних блоків, як: розвиток фабрично-заводської промисловості, склад і становище робітників, розвиток робітничого та профспілкового рухів¹². Проте, інформативна цінність матеріалів фабричної інспекції є набагато ширшою.

Значна частина збережених справ в обох фондах є однотипними, наприклад скарги про видачу матеріальної допомоги після травмування на виробництві. Однак, цікавими і не поодинокими є: списки промислових підприємств губерній за різні роки, звіти старших фабричних інспекторів, донесення старших фабричних інспекторів про страйки на підприємствах та облікові картки страйків, листування з різних питань. Інформацію, що міститься у цих справах, можна умовно розділити на кілька тематичних блоків.

Інспектори щороку рахували кількість підприємств, які закрились, відкрились або відновили роботу після закриття. При цьому кілька речень у звітах обов'язково стосувались пояснення такої ситуації. Цінними є спостереження як фабричних інспекторів окремих округів (чи навіть частин округів – регіональний вимір економічного поступу), так і узагальнені, подані у “Сводах отчетов фабричных инспекторов”.

Особливо цінними є дані про ті підприємства, які розорились, а також аналіз причин таких явищ. Подібна статистика є унікальною. Прикладом може бути опис стану пенькотріпального виробництва у Чернігівській губернії у зводі звітів фабричних інспекторів за 1908 р. Так, пеньку врешті виявилось дешевше вивозити у необробленому вигляді. Якість та ступінь обробки на підприємствах Чернігівщини виявились недостатніми для споживачів на ринках Британії та Німеччини. Відтак, дешевше було закрити фабрики, аніж модернізувати. Це закономірно призвело до скорочення обсягів виробництва, звільнень та банкрутств¹³.

Аналізувались причини, які стримували розвиток тих чи інших галузей промисловості та торгівлі. Наприклад, наголошувалось на браку гарантій з боку залізниць та, як наслідок, необхідності знаходити альтернативні логістичні рішення (чумакування)¹⁴.

Динаміку поступу тих чи інших галузей чи регіонів унаочнюють також списки промислових підприємств за губерніями¹⁵. Однією з функцій фабричної інспекції був нагляд за паровими котлами. Динаміка зростання їх кількості свідчить про прибутковість та перспективність тих чи інших галузей промисловості, готовність підприємців інвестувати кошти в інтенсифікацію та модернізацію виробництва, загальну динаміку поступу власне індустріальних засобів та методів виробництва.

У звітах присутні дані щодо збільшення чи зменшення кількості робітників на підприємствах та аналіз причин подібних явищ¹⁶. Так само динамічний процес концентрації робітників відображений у таблицях розподілу підприємств за кількістю робітників. Власне, такі таблиці свідчать про перевагу великих, середніх чи малих підприємств у певному регіоні. Такі дані найкраще зіставляти за кілька років, аби виявити тенденцію. Фіксували інспектори також і негативні риси розвитку ринку праці. Так, неодноразово наголошувалось на негласній домовленості підприємців не брати більше на роботу тих, хто отримав компенсацію за травму на виробництві¹⁷.

Безперечно, найбільш цікавими є спостереження фабричних інспекторів щодо загальних настроїв робітників та підприємців, опис найбільш поширених моделей конфліктів та шляхів їх вирішення, власне, готовності сторін до пошуку компромісу.

Скрупульозна фіксація скарг робітників на працедавців та, навпаки, детальна статистика їх розгляду, дають уявлення про найбільш гострі проблеми відносин між підприємцем та робітником. У звітах наголошується на найбільш частих приводах до скарг. З боку робітників це, головне, недотримання формальностей під час звільнення, відмова підприємців оплачувати роботу попри незавершеність терміну найму, невидача або затримка зарплатні, примус до понаднормової праці, невинуваті штрафів, занижені розцінки тощо. Скарги підприємців стосувались головне самовільного звільнення робітників (учораšní селяни часто йшли з роботи тоді, коли їм було зручно, не турбуючись про контракт). Показовими є скарги і в аспекті очікувань, витворення ідеального типу робітника та працедавця. При цьому у звітах фіксується зміна якості робітничих скарг. Це дає змогу прослідкувати світоглядну еволюцію частини робітничого прошарку. Збільшення кількості індивідуальних скарг свідчило про зростання самосвідомості, потреби боротися за свої права, звільнення від колективного страху. Зменшення ж відсотка необґрунтованих скарг говорить про зростання інтелектуального рівня. У період революції 1905–1907 рр. процеси були зворотніми.

Особливо корисною для аналізу відносин між працедавцем та працівником буде статистика порушень законодавства на підприємствах. Порушення найчастіше стосувались оплати праці – невидача чи неякісне ведення розрахункових книжок, винаймання як поденників і змушення працювати як постійних робітників, заниження розцінок тощо. Такі речі видають ставлення підприємців до робочої сили (не як до інвестиції, а як до джерела визиску) та ілюструють жадібність та незрілість підприємницького прошарку. Набагато простіше та в перспективі дешевше було б гідно оплачувати працю робітника, аніж потім втрачати прибуток через страйки. Утім, до такого рівня соціального партнерства було ще далеко.

Зазначену тему розкривають також численні справи з питань каліцтва на виробництві. Багато підприємців не дотримувались норм технічної безпеки під час експлуатації парових котлів та іншого обладнання.

Значну частину звітів займає інформація щодо умов праці та ефективності самої фабричної інспекції. Це, зокрема, таблиці про кількість інспекторів та підприємств, які підлягають нагляду, кількість відвіданих підприємств та частота відвідувань окремих закладів (за потреби). Така статистика залежить від ступеня концентрації та географії промисловості у тій чи іншій губернії України. Ефективність роботи інспекції залежить від співвідношення особового складу та кількості закладів. Інспектори скаржилися на збільшення обсягів канцелярської роботи, що заважало ефективно виконувати функції нагляду та посередництва. Так, старий інспектор Катеринославської губернії нарікав на те, що через значний обсяг паперової роботи у звітному 1911 році було відвідано всього 75% закладів¹⁸.

Базовими для здійснення всього комплексу статистичного обліку були загальні відомості або списки промислових закладів. Списки формувались у результаті огляду підприємства фабричним інспектором¹⁹. Формуляр заповнювався вручну і включав такі опції – прізвище власників чи орендарів, галузь, місцезнаходження, інформацію про завідувача, кількість робітників та парових котлів, рік заснування, суму річного обігу, наявність та якість медичної допомоги та інших зручностей (їдальня, чайна, бані тощо)²⁰. Інспекторам надавалося право вимагати від власників негайного повідомлення про відчуження їх закладів у тимчасове чи постійне користування іншим особам²¹.

Більш структуровані списки були впроваджені після прийняття 1903 р. закону про страхування від нещасних випадків. У них деталізувалася інформація про кількість робітників, подавався розподіл за статтю та віковими категоріями. Така ж рубрикація стосувалася нещасних випадків. Але ця частина в жодному зі збережених списків виявилася незаповненою,²² імовірно через те, що відомості про такі випадки мали доповідатися вищим інстанціям негайно, тому їх статистична обробка на рівні старших фабричних інспекторів виявилася незатребуваною. Таким чином, ці списки слугували лише для загального обліку підприємств. Такі формуляри є основою для статистики фабричної інспекції, будуть корисними для вивчення умов праці та динаміки її зміни.

Ще одним індикатором ефективності роботи інспекторів, важливості їх праці на ниві формування діалогу між робітниками та підприємцями є кількість розглянутих та вирішених скарг. Таблиці з цими даними включають такі варіанти вирішення проблеми: відмова через необґрунтованість, мирова угода, часткове задоволення скарги, залишено без розгляду, запропоновано звернутись до суду.

Підсумовуючи, відзначимо, що вичерпно визначити інформативну цінність історичного джерела неможливо в принципі, адже будь-яке джерело не є невичерпним. Маємо надію, наша спроба стане в нагоді у майбутніх дослідженнях соціальних груп (підприємців та робітників) та економічного поступу в умовах модернізаційних перетворень у другій половині XIX – на початку XX ст., а матеріали фабричної інспекції стануть корисним джерелом та позбудуться тенденційних оцінок.

¹ *Закірова С. Г.* Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону (1861–1914 рр.) [Текст] : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 /Закірова Світлана Геннадіївна ; Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2006. – С. 27–29.

² *Фирсова Е., Іваницька І.* “Окружной фабричний інспектор Харьковско-го округа”. Обзор документальних матеріалів фонду // Научно-информационный бюллетень. – 1957. – № 2. – С. 101–105; *Зикова В. М.* Документальні матеріали архівних фондів: “Канцелярія фабричного інспектора Київського фабричного округу”, і “Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії” // Науково-інформаційний бюллетень. – 1960 – № 6 (44). – С. 61–72.

³ *Крутиков В. В.* Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861–1900 гг.). Уч. пос. Ч. 1-я. – Днепропетровск.: Днепропетр. гос. ун-т, 1980. – 159 с.

⁴ *Таибекова И. Ю.* Правовое регулирование деятельности фабричной инспекции в России в конце XIX – начале XX вв. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.disserscat.com/content/pravovoe-regulirovanie-deyatelnosti-fabrichnoi-inspektsii-v-rossii-v-kontse-xix-nachale-xx-v#ixzz2pMIP43Aj>.

⁵ *Глазунов С. Р.* Роль фабричной инспекции в реализации трудового законодательства России в конце XIX в. // Научные ведомости. – № 15(70). – 2009. – С. 122–131.

⁶ *Володин А. Ю.* История фабричной инспекции в России 1882–1914 гг. / А. Ю. Володин. – М.: РОССПЕН, 2009. – 207 с.

⁷ Там само. – С. 23.

⁸ Там само. – С. 30.

⁹ *Янжул И. И.* Фабричный быт Московской губернии. Отчет за 1882–1883 годы фабричного инспектора по надзору за малолетними. – СПб., 1884; *Песков П. А.* Фабричный быт Владимирской губернии. Отчет за 1882–1883 годы фабричного инспектора по надзору за малолетними. – СПб., 1884; О деятельности фабричной инспекции. Отчет за 1885 год главного фабричного инспектора. – СПб., 1886.

¹⁰ Харьковский фабричный округ [Текст]. – СПб. : Типографія В. Киршбаума. IX : Отчетъ за 1885 г. / сост. В. В. Святловский. – 1886. – 127, 1 – 94 с.; Владимирскій фабричний округ [Текст]. – СПб. : Типографія В. Киршбаума. III : Отчетъ за 1885 г. фабричнаго инспектора Владимирсакаго округа, д-ра Пескова. – 1886. – 73, 1 – 68 с. : табл.; Воронежскій фабричний округ [Текст]. – СПб. : Типографія В. Киршбаума. IV : Отчетъ за 1885 г. фабричнаго инспектора Воронежскаго округа, В. И. Миропольскаго. – 1886. – 63, 1 – 30 с. : табл.; Казанскій фабричний округ [Текст] : отчетъ за 1885 г. фабричнаго инспектора Казанскаго округа. V / сост. А. В. Шидловский. –

СПб. : Типографія В. Киришбаума, 1886. – 1–41, 1–89 с. : табл.; Блюменфельд, А. М. Варшавский фабричный округ [Текст] : отчет за 1885 г. фабричного инспектора Варшавского округа / А. М. Блюменфельд. – СПб. : Типографія В. Киришбаума, 1886. – 65 с.; Отчет за 1885 г. фабричного инспектора Киевского округа [Текст] : отчет / сост. И. О. Новицкий. – СПб. : Типографія В. Киришбаума, 1886. – 108, 1–218 с. : табл.; Давыдов, К. В. Отчет за 1885 г. фабричного инспектора С.-Петербургского округа [Текст] : отчет / К. В. Давыдов. – СПб. : Типографія В. Киришбаума, 1886. – 24, 1 – 207 с. : табл.

¹¹ <http://www.hist.msu.ru/Labour/Svod/>

¹² *Зикова В. М.* Документальні матеріали архівних фондів: “Канцелярія фабричного інспектора Київського фабричного округу” і “Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії” // Науково-інформаційний бюлетень. – 1960 – № 6 (44). – С. 61–72.

¹³ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1908 год. – СПб: Типография В. Ф. Киришбаума, 1910. – 160 с.

¹⁴ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1908 год... – С. 32.

¹⁵ Центральний державний історичних архів України (далі – ЦДІАК України), ф. 2090, оп. 1, спр. 106.

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 2090, оп. 1, спр. 190, арк. 23–32.

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 2090, оп. 1, спр. 289, арк. 13–16 зв.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Наприклад, ЦДІАК України, ф. 2020, оп. 1, спр. 4, 20, 91, 106, 202 тощо.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 574, оп. 1, спр. 4, арк. 47 зв.

²¹ Наказ чинам фабричной инспекции 11 июня 1894 г. // Вестник финансов, промышленности и торговли. Указатель правительственных распоряжений по Министерству финансов. 1894. № 27. – С. 366.

²² ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 474, арк. 175–195 та ін.

Рассматриваются структура и особенности анализа материалов фабричной инспекции для изучения культуры предпринимательства в городах Украины. Отмечена специфика формирования и методика обработки данного вида источников. Акцентирована необходимость комплексного и компаративного подхода к анализу и обработке как опубликованных, так и архивных материалов фабричной инспекции.

Ключевые слова: фабричная инспекция; отчет; статистика; жалоба; города Украины.

The article considers the structure and characteristics of the analysis of materials of factory inspection to explore entrepreneurial culture in the cities of Ukraine. The author marks the specificity of formation and methods of processing of these sources and stresses on the necessity of the comprehensive approach to the analysis and processing of both published and archival materials of the factory inspection.

Keywords: the factory inspection; the report; the statistics; the complaints; the cities of the Russian Ukraine.